

Trabzon İlahiyat Dergisi
Trabzon Theology Journal
ISSN 2651-4559 | e-ISSN 2651-4567
TİD, cilt / volume: 5, sayı / issue: 2
(Güz / Autumn 2018): 435 - 469

Almanya'da İslam Din Dersinin Teşekkül Sürecindeki Temel Bazı Meseleler
Some Basic Issues in the Formation Process of Islamic Religious Course in Germany

Semra Çinemre

Dr. Öğr. Üyesi, Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Din Eğitimi Anabilim Dalı
Trabzon/Türkiye
Assist., Prof., Trabzon University, Faculty of Theology,
Department of Religious Education
Trabzon/Turkey
e-mail: semra.cinemre@ktu.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2924-1129>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Kasım / November 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık / December 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Semra Çinemre, "Almanya'da İslam Din Dersinin Teşekkül Sürecindeki Temel Bazı Meseleler", *TİD* 5, sy. 2 (Güz 2018): 435 - 469.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tid>
mailto: trabzonilahiyatdergisi@gmail.com

Copyright © Published by Trabzon Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi.
Trabzon University, Faculty of Theology,
Trabzon, 61080 Turkey.
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Almanya’da İslam Din Dersinin Teşekkül Sürecindeki Temel Bazı Meseleler*

Öz

Almanya’ya ilk misafir işçi göç dalgasının üzerinden yarım asrı aşkın süre geçmiş ve ülkede Müslüman nüfus artık dört ayrı kuşağa genişlemiştir. İki binli yılların başından itibaren de Alman devlet okullarına devam eden Müslüman öğrenci sayısının 700 ila 900 bin arasında değiştiği görülmektedir. Bu sosyo-demografik gerçeklik ve İslam’ın Almanya’da “Türk göçmenlerin yabancı dini” olmaktan çıkarak toplumun bir parçası haline geldiği kabulü karşısında artık Müslüman öğrencilere yönelik bir İslam din dersinin gerekliliğinden ziyade bu dersin nasıl verilebileceği tartışılmaktadır. Meseleye biraz daha yakından bakıldığında ise Almanya’da İslam din dersi konusunun çok yönlü sorunlarla iç içe olduğu; bu konunun uzun yıllardır gerek akademik camianın gerekse politikanın ve kamuoyunun en önde gelen gündemlerinden birini teşkil etmeye devam ettiği görülmektedir. Bu makalenin amacı Almanya’da İslam din dersinin teşekkül sürecindeki tartışmalı bazı temel meseleleri arka planıyla ele almaktır. Bu konular; muhatap dinî cemaat, dersin içeriği, dersin dili ve dersin öğretmeni başlıkları halinde incelenecektir. Çalışmada, Almanya’da, anayasaya uygun düzenli bir İslam din dersi yolunda birtakım gelişmeler yaşanmakla birlikte hâlen çok sayıda sorunun olduğu ortaya konmuştur. Bunlardan öne çıkan bazıları; dersi yürütme yetkisini üstlenecek tek bir Müslüman dinî cemaatin halen olmaması ve ders uygulamalarının geçici ara çözümlerle çoğunlukla belli bir tarihle sınırlandırılması; ders muhtevasının anayasa ile çelişen bir yönünün olup olmaması ve İslam içi çoğulluğu ne derece göz önünde bulundurduğu; İslam dinî kavramlarının Arapça, Türkçe veya Almanca hangi dilde kullanılacağı; sahada artan öğretmen açığının ne kadar sürede kapatılacağı ve İslam din dersi öğretmenlerinin, dersi verme yetkisi için bir icazet alıp almayacağı, alacaksa bu yetkiyi kendilerine kimin vereceği üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Din eğitimi, Almanya’da İslam din dersi, Almanya’da Müslüman öğrenciler, muhatap partner, ders içeriği, ders dili, öğretmen.*

Some Basic Issues in the Formation Process of Islamic Religious Course in Germany

Abstract

More than half a century has passed since the first guest worker immigration wave to Germany, and Muslim presence in Germany has now expanded to four separate generations. Since the early 2000s, the number of Muslim students attending German public schools has reached 700 to 900 thousand. In the face of this socio-demographic reality, it is discussed how to give this lesson rather than the necessity of an Islamic religion course for Muslim students. When the issue is considered closely, it is seen that the subject of Islamic

* Bu çalışma, yazarın “Almanya’da İslam Din Dersleri ve Almanca Din Dersi Kitaplarının İçerik Analizi” başlıklı doktora tezinden türetilmiştir. (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun/Türkiye, 2017).

This article is extracted from author’s PhD Dissertation entitled “Islamic Religious Courses in Germany and Content Analysis of Religious Education Textbooks Written in German”. (PhD Dissertation, Ondokuz Mayıs University, Samsun/Türkiye, 2017).

religious courses in Germany is intertwined with multidimensional problems. These have long been one of the most prominent agendas of the academic community, politics and the public. The aim of this article is to provide a comprehensive overview of some of the main controversial issues in the process of the formation of Islamic religious courses in Germany. These topics include; the interlocutor religious community, the content of the course, the language of the course and the teacher of the course. At the end of the study, it is concluded that although there are some developments in Germany on the way to a regular constitutional Islamic religious courses, there are still many problems to be solved.

Key Words: *Religious education, Islamic religious course in Germany, Muslim students in Germany, interlocutor partner, course content, course language, teacher.*

GİRİŞ

Günümüzde (2018), ilk göç hareketinin üzerinden yarım asırdan fazla zaman geçmiş ve artık Müslümanların Almanya’da dört ayrı kuşağa genişleyen varlığından söz etmek mümkün olmuştur. Hiç kuşkusuz bu göç ve yerleşim serüveni boyunca Müslümanlarla ilgili gerek politik, ekonomik, akademik ve hukuki sahada gerekse kamuoyunda çok çeşitli soru ve sorunlar gündeme gelmiştir. Bu konular, bir taraftan Müslümanların ihtiyaç, talep ve beklentileri, diğer taraftan da Alman Hükümeti’nin politika ve ilkeleri arasında çok yönlü ve çok taraflıdır. İşte bunlar içerisinde uzun yıllardır farklı taraflarca tartışılabilen bir mesele de Müslüman öğrenciler için İslam din dersleridir. Hatta bazı araştırmacılara göre, Federal Almanya Cumhuriyeti’nde, anayasanın 7(3) Maddesine uygun, düzenli bir ders olarak İslam din dersinin konulması kadar uzun ve tartışmalı bir okul politika projesi daha olmamıştır.¹

Konuya biraz daha yakından bakıldığında, Alman okullarında İslam din dersinin tarihî gelişiminin misafir işçilerin ülkeye yerleşim süreciyle yakından ilgili olduğu görülmektedir. Nitekim bu derse yönelik ihtiyaç, henüz 1970’lerin sonunda misafir işçilerin, ailelerini de yanlarına almaya başlamasıyla fark edilmiş ve ihtiyacı karşılamaya yönelik ilk adım da 1978 yılında atılmıştır.² Fakat gerek hukuki bazı gereklerin henüz karşılanmamış olması gerekse diğer bazı konulardaki hazırsızlık, yetersizlik veya başarısızlıklardan ötürü ya da farklı gerekçelerle ders, bağımsız bir “İslam din dersi” (*Islamischer Religionsunterricht*) yerine; çoğunlukla “Ana Dili Tamamlama Dersi” (*muttersprachlicher Ergänzungsunterricht-MEU*) kapsamında “İslam bilgisi” (*Islamische Unterweisung*) türünde sunulmuştur. İslam din dersi ile ne kastedildiğini açıklığa kavuşturmak için konu-

1 Rabeya Müller, “Schuldidaktik des Islamischen Religionsunterrichts und ihre Relevanz für interreligiöse Aspekte”, *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*, ed. Thomas Bauer ve dğr. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 49; Michael Kiefer, “Aktuelle Entwicklungen in den Ländern: Art und Umfang der bestehenden Angebote, Unterschiede, Perspektiven”, *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*, haz. Deutsche Islam Konferenz (Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011), 60.

2 Krş. Michael Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein-Westfalen: Kontext, Geschichte, Verlauf und Akzeptanz eines Schulversuchs* (Münster: Lit Verlag, 2005), 89; Simone Spriewald, *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach an deutschen Schulen* (Berlin: Tenea Verlag, 2003), 235.

ya din-devlet ilişkileri ve anayasal zemin çerçevesinden bakıldığında, din özgürlüğü hâkim olan Almanya'da, anayasanın 7(3) Maddesi'nin dinî cemaatlerle devlet arasında işbirliğine dayanan, mezhebe dayalı bir din dersini garanti altına aldığı görülmektedir.³ İşte bu temele dayanarak Katolik ve Protestan Kiliseleri ile Yahudi Cemaati başta olmak üzere, kamu tüzel kişilik statüsü edinmiş olan pek çok dinî cemaat, devletle işbirliği halinde kendi din dersini organize edip yürütmektedir. Ne var ki, Almanya'da sayısı dört milyonu bulan Müslümanlar, İslam dinine mensup tüm inananları temsil vasfına sahip bir çatı cemaat oluşturamadığından, İslam din dersini anayasaya uygun statüde verme hak ve yetkisine de sahip değildir. İslam'da Kilise benzeri kurumsal bir yapının bulunmaması ve Almanya'daki Müslümanların etnik/kültürel çeşitliliği ve yorum farklılıkları göz önüne alındığında, böyle bir yapı altında birleşmeleri zor görünse de farklı dönemlerde bazı Müslüman derneklerin bu konuda birtakım teşebbüsleri olmuş, ancak bunların hiçbirine olumlu cevap alınamamıştır. Fakat öte yandan, geçen yıllarla birlikte Alman okullarına devam eden Müslüman öğrenci sayısının 700 ila 900 bin⁴ civarına ulaşmasıyla İslam din dersi konusundaki gereklilik, farklı taraflarca yadsınamaz bir gerçek haline gelmiştir. Bu bağlamda, özellikle 2000'li yılların başından itibaren Alman Hükümeti, Müslüman öğrencilerin, dinlerini öğrenerek kimlik gelişimlerine katkıda bulunmak; radikal bazı kurs, grup ve hocaların önüne

3 Mathias Rohe, "Spezifische Rechtsprobleme des Islamischen Religionsunterrichts in Deutschland", *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*, ed. Thomas Bauer ve dğr. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 79.

4 Krş. Friedhelm Kraft, "Muslimische Kinder und Das 'Recht auf Religion': Der lange Weg zu einem islamischen Religionunterricht", *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg? – Zwischenbilanz und Ausblick*, ed. Christoph Dahling-Sander ve Friedhelm Kraft (Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers, 2006), 18; Deutsche Islam Konferenz, "Islam im Schulalltag", erişim: 25 Haziran 2016, <http://www.deutsche-islam-konferenz.de/DIK/DE/Magazin/IslamBildung/Schulalltag/schulalltag-inhalt.html>; Thomas de Maiziére, "Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Ein wertvoller Beitrag zur Integration", *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*, haz. Deutsche Islam Konferenz (Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011), 14; Peter Müller, "(Religions-) Paedagogische Überlegungen", *Islamischer Religionsunterricht–Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen*, ed. Urs Baumann (Frankfurt: Lembeck, 2001), 163-181, Akt. Hacı-Halil Uslucan, "Islamischer Religionsunterricht in Deutschland–Erwartungen und Vorbehalte", *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*, haz. Deutsche Islam Konferenz (Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011), 28.

geçmek, dolayısıyla dinî aşırılığı önlemek; öğrencilerin, toplumdaki dinî ve kültürel çeşitlilikten haberdar olarak karşılıklı tolerans ve anlayış geliştirmelerini sağlamak; dil yeterliklerini desteklemek, ülkeyle özdeşleşmelerini sağlamak ve böylelikle genel olarak topluma entegrasyonlarına katkı sunmak gibi amaçlarla İslam din dersi verilmesinin gerekliliğinden yana bir duruş sergilemiş ve çözüm bekleyen muhatap partner⁵ sorununa rağmen bazı somut adımlar atmıştır. Örneğin, birçok eyalette bu ihtiyaca binaen pilot uygulamalar yapılmasına imkân tanınmış ve ders, uzun yıllar “deneme” statüsünde verilmeye devam etmiştir. Muhatap partner konusunda da her eyalette görece farklı ara çözümlere gidilmekle birlikte; Hükümet’in eğilimi, genellikle çeşitli Müslüman birliklerden temsilciler ile Hükümet kanadından bazı yetkililerin ve çeşitli alanlardan bazı uzmanların bulunduğu konsey ve yuvarlak masaların kurulması yönünde olmuştur. Böylelikle süreç, anayasaya uygun düzenli bir İslam din dersi yolunda ilerlerken, dersi verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi için üniversite düzeyinde bazı birimlerin kurulması ve öğretim materyali ile ders kitabı geliştirilmesi konularında örnek çalışmalar, özellikle 2008 yılından itibaren görünür olmaya başlamıştır. Hâlihazırda Almanya’da İslam din eğitiminin bu gelişim sürecinde tartışılan en önemli konular; muhatap dinî cemaat sorunu, dersin öğretmenleri, öğretmenlerin eğitimi, bu bağlamda Almanya’da bu ihtiyacı karşılayacak yüksek din öğretimi kurumları, ders kitap ve materyalleri, dersin dili ve dersin içeriğinin anayasayla uyumu çerçevesindedir. Bu çalışmanın amacı da Almanya’da İslam din dersinin teşekkül sürecindeki bu temel bazı meseleleri ortaya koymaktır. İslam din dersinin teşekkül süreci ile özellikle son on yıldaki (2008-2018) gelişmeler kastedilmektedir. Bu bağlamda çalışmanın genel amacına ulaşmak için şu sorulara cevap aranmıştır: Almanya’da İslam din dersi konusunda 2018

5 Federal Almanya’da devlet, seküler bir tavır benimseyerek tüm dinlere yönelik tarafsızlık ilkesini korumakta; bununla birlikte toplumun huzur ve refahına dayalı bir pragmatizmle dinî hizmetler alanında Kilise ile işbirliği kurmaktadır. Kilise’nin yanı sıra diğer bazı dinî cemaatler de birtakım kriterleri karşılama kaydıyla kamu tüzel kişilik statüsü edinme ve böylece kendi dinî-sosyal hizmetlerini –kanunlar çerçevesinde– bağımsız olarak düzenleyip yürütme imkânına sahiptir. Devlet, bu dinî cemaatlerle bazı konularda işbirliği ve görüşmeler yapar. Bu anlamda devlet, dinî cemaatleri kendisine muhatap edindiği partnerler olarak görür. “Muhatap partner” kavramı ile kastedilen budur. Bu çalışmada muhatap partner ve muhatap dinî cemaat kavramları kabaca aynı manada kullanılmıştır. İlkinde partner, ikincisinde ise dinî cemaat olmakla vurgu yapılmaktadır. Çalışmanın “Muhatap Dinî Cemaat” başlığı altında konuyla ilgili daha detaylı bilgilere yer verilmiştir.

yılı itibariyle hangi aşamaya gelinmiştir? Gelinen bu aşamada tartışmalı olan bazı konular nelerdir? Bu bağlamda çalışma, İslam din derslerinin özellikle son on yılda ulaştığı aşamadaki temel meselelerle sınırlıdır. Nitekim anayasaya uygun düzenli bir İslam din dersi yolunda; birçok eyalette çeşitli İslam din dersi model uygulamalarının giderek yaygınlaştırılması, dersi verecek öğretmenlerin yetiştirilmesi için üniversite düzeyinde bazı birimlerin kurulması ve öğretim materyali ile ders kitabının geliştirilmesi gibi somut adımlar özellikle son on yılda atılmıştır. Bu çalışma da İslam din derslerinde ulaşılan nihai aşamayı ortaya koyma amacı taşıması bakımından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır.

Almanya'da İslam din dersleri, daha önce de vurgulandığı üzere, Müslüman misafir işçilerin ülkeye göç ve yerleşim sürecine paralel gündeme gelmiş olan bir meseledir. Tabiatıyla o vakitten günümüze İslam din dersleri akademik, siyasi ve hukuki saha başta olmak üzere pek çok perspektiften tartışılmıştır. Bu açıdan bakıldığında konu üzerinde yapılmış birtakım çalışmalar olduğu ve yeni çalışmalara gerek olmadığı düşünülebilir. Oysa İslam din dersleri, özellikle 11 Eylül 2001 tarihinden sonra Almanya'da farklı bir anlam kazanarak yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda, *Alman İslam Konferansı* başta olmak üzere pek çok kongre, çalıştay, sempozyum, makale ve tezin konusu olmuş ve genel olarak da kamuoyu gündemini yoğun bir şekilde meşgul edegelmiştir. Son on yılda dersle ilgili yaşanan gelişmelere bakıldığında da Almanya'da İslam din derslerinin aktüel bir mesele olduğu, nitekim hemen her yıl konuyla ilgili bir gelişme yaşandığı, yaşanan bu gelişmelerin sahadaki uygulamalarında birtakım sorunların tecrübe edildiği, bu sorunlara karşılık yeni adımların atıldığı ve tüm bu süreçlerin de İslam din derslerinin teşekkülü bağlamında yakından takip edilmesi gerektiği açıktır.⁶ Şu haliyle bu konuda gelişmeleri takip eden, aktüel değeri olan çalışmalara ihtiyaç olduğu ortadadır. Fakat ülkemiz akademik camiasında bu alandaki gelişmeleri yakından takip eden, mevcut durumu etraflıca analiz eden ve özellikle de İslam din dersinin teşekkül sürecindeki temel sorunları ortaya koyan çalışmaların sayılı olduğu görülmektedir. Bu noktada, makalenin başlığı olan "Alman-

6 Giessen Üniversitesi *İslam İlahiyatı ve Din Pedagojisi* kürsüsü öğretim üyesi Prof. Dr. Yaşar Sarıkaya'ya göre İslam din dersi ile ilgili sürekli olarak bir değişim ve gelişme yaşanmaktadır. Dolayısıyla dün yapılan çalışmalar bugünkü mevcut durumu izah etmekten uzak olduğu gibi, bugün yapılan çalışmalar da yarını izah etmekten uzak kalacaktır. Bk. Yaşar Sarıkaya, "Almanya'da İslam Din Dersi: Talepler, Uygulamalar, Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (2008): 129.

ya'da İslam Din Dersinin Teşekkül Sürecindeki Temel Bazı Meseleler" bağlamına yakın olan üç çalışma olduğu, bunların da 2008 ve 2010 tarihli olduğu tespit edilmiştir.⁷ Bu makalenin, gerek konu ile ilgili gelişmeleri doğrudan Almanca kaynaklara erişerek ortaya koyması gerekse diğer çalışmalardan farklı olarak özellikle son on yıldaki gelişmeleri ele alması açısından özgün ve aktüel bir çalışma olacağı düşünülmektedir.

Makalede Almanya'da İslam din derslerinin teşekkül sürecindeki temel meseleleri tespit etmek amacıyla geniş bir Almanca literatür taraması yapılmıştır. Bunun için Almanya'nın Osnabrück ve Münster şehirlerinin üniversite kütüphanelerinden konuyla ilgili birincil kaynaklara erişilmiştir. Güncel gelişmelere de üniversitelerin, dinî cemaatlerin ve eyaletlerin eğitim/kültür bakanlıklarının resmî internet sitelerinden erişilmiş ve çalışmada verilen tüm bilgilere kaynak gösterilmiştir.

Yapılan literatür taraması neticesinde Almanya'da İslam din derslerinin en temel meselelerinin; muhatap dinî cemaat, dersin öğretmenleri, öğretmenlerin eğitimi, bu bağlamda Almanya'da bu ihtiyacı karşılayacak yüksek din öğretimi kurumları, ders kitap ve materyalleri, dersin dili ve dersin içeriğinin anayasayla uyumu çerçevesinde olduğu tespit edilmiştir. Sayılan bu konuları sistematik bir şekilde ortaya koymak amacıyla temayüz eden dört başlık belirlenmiştir. Buna göre çalışmada İslam din dersi çerçevesinde tartışılan temel meseleler; muhatap dinî cemaat, dersin içeriği, dersin dili ve dersin öğretmeni başlık sırası ile ele alınmıştır.

1. MUHATAP DİNİ CEMAAT

İslam din dersinin yürütülmesi konusundaki yasal arka plan her

7 Yaşar Sarıkaya, "Almanya'da İslam Din Dersi: Talepler, Uygulamalar, Tartışmalar", *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (2008): 127-144; Tuba Işık Yiğit, "Almanya'da İslam Din Dersinin Gelişimi ve Müfredat Sorunu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010): 299-314; Yusuf Adıgüzel, "Almanya'daki Devlet Okullarında İslam Din Dersi Sorunu ve Çözüm Arayışları", *Akademik İncelemeler Dergisi* 5/2 (2010): 59-72.

Bu üç makale dışında; Halise Kader Zengin, "Almanya'da İslam Din Öğretimi Modelleri", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008): 245-268 künyeli çalışmada yazar, "İslam Din Dersine İlişkin Tartışmalar" alt başlığı kapsamında iki sayfa çerçevesinde bu makalenin problem durumuna temas etmiştir.

Ülkemizde bu makalenin temel problemi bağlamı dışında, Almanya'da İslam din derslerini konu edinen çalışmalar elbette mevcuttur. Bu çalışmalar genel olarak; Almanya'da (herhangi bir eyalette) uygulanmakta olan İslam din dersi modelleri, ebeveyn ve öğrencilerin İslam din dersinden talep ve beklentileri gibi konulara odaklanmaktadır.

ne kadar kompleks olsa da; dinî cemaat hüviyetini edinememiş olmak bu konuda en önemli engel olarak görülmektedir. Gerçekten de Almanya'da İslam din dersi üzerinde 20 yılı aşkın süredir devam eden tartışmalara bakıldığında, bunların artık dersin gerekliliğinden ziyade onu anayasal açıdan devletin karşısında muhatap partner olarak kimin vereceği üzerine olduğu görülmektedir.⁸ Konunun anlaşılır kılınması açısından öncelikle Almanya'da dinî cemaat statüsünü ortaya koyan anayasal çerçeveye kısaca yer vermek gerekmektedir.

Almanya'da devletin anayasada tanımlanmış resmî bir dininin olmadığı ve ilke itibariyle din-devlet ilişkilerini ayırarak nötr bir tutum benimsediği görülmektedir. Ancak burada, Alman hukukundaki din-devlet ayrılığı ilkesinin Fransa ya da Birleşik Krallık örneğinden daha farklı olduğunu vurgulamak gerekmektedir. Nitekim Fransa'da din ve devlet işlerinin her türlü temâsı, mutlak ayrılık ilkesi gereğince laikçi bir tepkiyi harekete geçirirken; Almanya, seküler bir devlet olmanın temel şartı olarak devletin tarafsızlığı ilkesini korumakta ve toplumun huzur ve refahına dayalı bir pragmatizmle, Kiliseyle işbirliği içerisinde çalışmaktadır. Hatta Alman Kilise-devlet hukukuna göre, devletin din ve mezheplere yönelik tam bir kayıtsız olma tutumu, aslında dinsizlik (*Areligiositaet*) lehine tek taraflı bir tutum olacağı için aynı zamanda tarafsızlık ilkesinin ihlali anlamına gelmektedir. İşte Weimar Anayasası da bu nötrlük prensibi gereğince dinle ilişkisini “Kilise” değil, “dinî cemaat”ler üzerinden belirlemiştir.

Kilise dışındaki diğer dinî cemaatlerle ilgili duruma bakıldığında devletin, tarafsızlık ilkesi gereğince kendisini herhangi bir dinle özdeşleştirmese de, tüzel kişilik statüsündeki dinî cemaatlerle yakın işbirliği halinde olduğu görülmektedir. Buna göre devlet, dinî cemaat oluşturma özgürlüğünü korumakta ve her dinî cemaat de kendi işlerini –kanunlar

8 Mouez Khalfaoui, “Gaengige Erwartungen und Erziehungsvorstellungen der Muslime: Was die Zufriedenheit verbirgt?”, *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland. Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*, ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann (Göttingen: V & R Unipress, 2010), 114; Irka-Christin Mohr, *Islamischer Religionsunterricht in Europa: Lehrtexte als Instrumente muslimischer Selbstverortung im Vergleich*, (Bielefeld: Transcript Verlag, 2005), 38; Janbernd Oebbecke, “Das Grundgesetz und der Religionsunterricht”, *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*, ed. Bülent Uçar ve dğr. (Osnabrück: V & R Unipress, 2010), 59; Hamideh Mohagheghi, “Islamischer Religionsunterricht aus Sicht der Muslime in Deutschland”, *Was soll ich hier?: Lebensweltorientierung muslimischer Schülerinnen und Schüler als Herausforderung für den Islamischen Religionsunterricht*, ed. Harry Harun Behr ve dğr. (Münster: Lit Verlag, 2010), 223.

çerçevesinde- bağımsız olarak düzenleyip yürütmektedir. Kamu tüzel kişi niteliğinde olan dinî topluluklar, bu hüviyetlerini muhafaza ederken; diğer aday dinî topluluklar da öne sürülen şartları taşımaları halinde “kamu hukukuna tâbi kurum” statüsüne alınmayı talep edebilirler. Farklı kaynaklara göre, dinî cemaat olarak tanınmak için belirlenmiş kriterler şunlardır:

- Dinî cemaatin sağlam/kurulu bir yapısı olmalıdır.
- Anayasanın 7(3) Maddesine göre cemaatin meşru bir aktifliği olmalıdır.
- Temel hak ve özgürlüklere düşman olmamalı, anayasaya sadakat ahdini tutmalıdır.
- Üyelik kuralları açık ve net olmalıdır.
- Gerçek kişi rolü üstlenmeli, doğal kişileri kapsamalıdır.
- Büyük bir grubu temsil etmelidir.
- Belli bir süre için devamı garanti olmalı, üyeler geçici olarak bir araya gelmemiş olmalıdır.
- Dışarıya doğru temsil gücü olmalıdır.
- Ortak bir dinî inanç olmalı; birliktelik, asgari olarak belirlenmiş bir inanç içeriğine sahip olmalıdır.
- Birliğin mensupları, inançlarını sadece kısmi olarak değil; kapsamlı bir şekilde gerçekleştirebilmelidir.
- Dinî-sosyal ağırlığı olmalı, içerik bakımından bilgi verici olmalıdır.
- Dinî cemaat, kendisini dinî uygulamalara adanmalıdır. Bu, sosyal ve kültürel aktiviteleri dışlamaz; sadece onların da dinî bir temel amacının görülebilir ve makul olması gerekmektedir.
- Düşünce ve tutum olarak özgürlükçü olmalı, demokratik anayasal düzene pozitif yaklaşmalı, politik ve(ya) ekonomik açılardan yurt dışından bir yönetme/kontrol mekanizması olmamalıdır.⁹

9 Krş. Kurt Graulich, “Religionsgemeinschaften und Religionsunterricht nach Art. 7. Abs. 3 GG”, *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*, ed. Christine Langenfeld ve dğr. (Ergebnisse des Works-

Dinî cemaatlere sunulan pek çok hak ve imtiyaz, bahse konu olan kamu tüzel kişilik statüsü ile doğrudan bağlantılıdır. Bu haklardan bazıları; vergi toplama, kamusal nitelikte toplu sözleşmeler yapabilme, sosyal yardım organizasyonları düzenleyebilme, belli vergi istisnaları ve kolaylıklarından yararlanabilme, kamu kurum ve kuruluşlarında örneğin; cezaevi, ordu, hastane, huzurevi ve bakımevlerinde dinî hizmet sunabilme ve din görevlisi ismi atamadır.

Sonuç olarak dinî bir cemaat hüviyetini edinmiş olmanın, Almanya'da yaşayan Müslümanların dinle ilgili birçok sorununu olduğu gibi, anayasaya uygun İslam din dersi sorununu çözmede de kilit noktayı teşkil ettiği bilinmelidir. Bu noktada muhatap partner sorununu ele almadan önce, Müslümanların teşkilatlanma konusundaki serüvenlerine kısaca bakmak konuya bir çerçeve sunması bakımından yararlı olacaktır.

Misafir işçilerin Almanya'ya yerleşmeye başladıktan sonra, aktif bir toplum hayatı yaşamak için öncelikle kendi içlerinde organize oldukları görülmektedir. Dinî ihtiyaçlarını karşılamak üzere tercih ettikleri yasal kuruluş şekli de tescilli dernek, birlik ve organizasyonlar olmuştur.¹⁰ Dü-

hops an der Georg-August-Universitaet Göttingen, 2. Juni 2005), 82-83; Bernd Küster, "Ergebnisse der Deutschen Islam Konferenz zur Einführung eines Islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen", *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*, ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann (Osnabrück: Universitaetsverlag, 2010), 34; Irene Schneider, "Muslime in der Diaspora – Probleme der Positionierung im säkularen pluralistischen Staatswesen", *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*, ed. Christine Langenfeld ve dğr. (Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universitaet Göttingen, 2. Juni 2005), 66; Axel Emenet, *Verfassungsrechtliche Probleme einer islamischen Religionskunde an öffentlichen Schulen – Dargestellt anhand des nordrhein-westfälischen Schulversuchs 'Islamische Unterweisung'*, (Frankfurt am Main: Haensel-Hohenhausen, 2003), 103, 154-168, 215, 245, Akt. Massoud Hanifzadeh, *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Möglichkeiten und Grenzen*, (Marburg: Tectum Verlag, 2010), 254; Heinrich de Wall, "Mitwirkung von Muslimen in den Ländern: Religionsverfassungsrecht und muslimische Ansprechpartner", *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*, haz. Deutsche Islam Konferenz (Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011), 93.

- 10 Müslümanların bir araya gelerek kurdukları yapılar farklı kaynaklarda çeşitli isimlerle anılmaktadır. Bu konuda en sık rastlanan isimler şunlardır: "Dernek/birlik" (*Verein/Verband*), "kuruluş/organizasyon" (*Organisation*), "İslami/dinî topluluk" (*islamische/religiöse Gemeinde*), "İslami/dinî cemaat" (*islamische Gemeinschaft/Religionsgemeinschaft*); bazı Türkçe kaynaklarda "örgüt", "teşkilat" ve "kuruluş" gibi isimler de geçmektedir. Alman İslam Konferansı eski üyesi ve TBMM 26. dönem mil-

zenli olarak 70'li yıllardan sonra başlayan dernekleşme sürecini ise sonraki yıllarda gittikçe daha güçlü şekilde kurumsallaşan teşkilat ve konfederasyonlar izlemiştir. Bu organizasyonların büyük çapta hizmet veren başlıcaları; İslam Kültür Merkezleri Birliği (*Verband der Islamischen Kulturzentren-VIKZ*),¹¹ İslam Toplumu Milli Görüş (*Islamische Gemeinschaft Milli Görüş e. V.-IGMG*),¹² ve Diyanet İşleri Türk İslam Birliği'dir (*Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V.-DİTİB*).¹³

Burada görece en tanınır olanlarına yer verilen bu birlikler,¹⁴ muhatap partner olma sorununa çözüm sağlamak amacıyla süreç içerisinde bir araya gelerek daha kapsamlı olan çatı kuruluşları ve şemsiye birlikleri oluşturmuştur.¹⁵ Almanya'da bugün Müslüman dinî kuruluşları çatısı altında toplayan başlıca şemsiye birlikler; İslam Konseyi (*Islamrat*)¹⁶ ve Almanya Müslümanlar Merkez Konseyi'dir (*Zentralrat der Muslime-ZMD*).¹⁷ Hem Islamrat hem de Zentralrat, kendi içinde yaklaşık 2400 İslami birliğe

letvekili Mustafa Yeneroğlu'nun tespitine göre, Müslümanların kendi tanımlamaları aslında "İslami cemaat" kavramıdır. Ancak Alman İslam Konferansı ve dengi kurumların resmî hiçbir belgesinde kimliği tanımlayan ve hak doğuran bu "cemaat" kavramı kullanılmamakta; bunun yerine özellikle "kuruluş" kavramı tercih edilmektedir. Bk. Mustafa Yeneroğlu, "Alman İslam Konferansıyla Müslümanların Nesneleştirilmesi", *Almanya'da Müslümanlar: Toplumsal Etkileşim Sürecinde Sorun ve Perspektifler*, ed. Yılmaz Bulut (Ankara: Kadim Yayınları, 2014), 235.

- 11 Bk. Verband der Islamischen Kulturzentren, "Willkommen", erişim: 12 Kasım 2015, <http://www.vikz.de/>.
- 12 Bk. Islamische Gemeinschaft Milli Görüş e.V., "Selbstdarstellung", erişim: 13 Kasım 2015, <https://www.igmg.org/selbstdarstellung/>.
- 13 Bk. Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V., "Gründung und Struktur", erişim: 26 Ağustos 2015, <http://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=8&lang=de>.
- 14 Elbette Almanya'daki İslami-dinî cemaatler burada sayılanlardan ibaret değildir. Ancak çalışmanın sınırları göz önünde bulundurularak başlıca birliklere yer verilmiştir. Diğer derneklerin sadece isimlerini vermek gerekirse: Avrupa Demokratik Ülkücü Türk Dernekleri Federasyonu (*ADÜTDF-1978*) ve ondan ayrılarak kurulan Avrupa Türk-İslam Birliği (*ATİB-1987*) ile Avrupa Türk-Kültür Dernekleri Birliği (*ATB-1994*). Daha ayrıntılı bilgi için bk. Thomas Lemmen, *Islamische Vereine und Verbaende in Deutschland*, (Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2002), 58-61; Erkan Perşembe, *Almanya'da Türk Kimliği: Din ve Entegrasyon*, (Ankara: Araştırma Yayınları, 2005), 150-158.
- 15 Spriewald, *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von islamischem Religionsunterricht*, 31, 138.
- 16 Bk. Islamrat, "Selbstdarstellung", erişim: 3 Eylül 2015, <https://www.islamrat.de/selbstdarstellung/>.
- 17 Bk. Zentralrat der Muslime in Deutschland e.V., "Selbstdarstellung", erişim: 3 Eylül 2015, <http://zentralrat.de/2594.php>.

sahiptir.¹⁸ Bu özelliğiyle Müslümanları temsilde güçlü görünen her iki çatı kuruluş da kendilerini Müslümanların ilgi ve ihtiyaçları için bir danışma ve karar organı olarak görmektedir.

Alman Hükümeti, 2000'li yılların başına gelindiğinde her ne kadar muhatap sayısı ikiye inmiş olsa da; yine tek bir muhatabı olmadığı gerekçesiyle kimi zaman Zentralrat, kimi zaman da Islamrat ile görüşmeler yapmış; bu iki organizasyon olmazsa, diğer oluşumlarla bir araya gelmiştir.¹⁹ Eylül 2006'da Berlin'de ilki düzenlenen Alman İslam Konferansı'na resmî devlet temsilcilerine muhatap olarak Müslümanları temsilen DİTİB, VIKZ, Zentralrat ve Islamrat teşkilatları davet edilmiştir. Konferanstan yaklaşık altı ay sonra bu dört teşkilat, bir araya gelerek Almanya Müslümanları Koordinasyon Konseyi (*Koordinationsrat der Muslime in Deutschland-KRM*) isimli yeni bir konsey kurmuştur.²⁰

Müslümanların muhatap partner olma girişimlerine kısaca bakıldıktan sonra bu konuda toplumsal ve hukuki boyutta çok yönlü problemlerle karşı karşıya olduğunu ifade etmek gerekmektedir. Bu sorunların en önde geleni temsil sorunudur.²¹ İslam dininde, Hıristiyan Kiliselerinde olduğu gibi resmî bir dinî üyelik olmadığından, dine mensup olan kişiler temsil eden bir kurum da bulunmamaktadır.²² Diğer bir husus da dinî

18 Hildegard Becker, "Der organisierte Islam in Deutschland und einige ideologische Hintergründe", *Integration und Islam (Nürnberg, 21-22 Juni 2005)*, haz. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge-BAMF (Bonn: Tagungsband, 2006), 67. Bu birlikler içerisinde DİTİB yoktur. Zira İslambilimci ve gazeteci Michael Kiefer'in belirttiğine göre DİTİB, Türk Hükümeti'ne sıkı bağlılığı nedeniyle Zentralrat ya da Islamrat ile birlikten kaçınmıştır. Bk. Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache*, 44-45.

19 Zentralrat ve Islamrat kadar etkili ve geniş çaplı olmayan diğer iki üst kuruluş da "İslam Arşivi Merkez Enstitüsü" (*Zentralinstitut Islam-Archiv Deutschland*) ve "Müslüman Akademisi"dir (*Muslimische Akademie in Deutschland*). Daha detaylı bilgi için bk. Perşembe, *Almanya'da Türk Kimliği*, 172-173.

20 Krş. Servet Sağıncı, "Almanya Kuzey Ren-Westfalya Eyaleti'ndeki Devlet İlkokullarında Uygulanan İki Tür İslam Din Dersi Modeli: İslamDersi (Islamische Unterweisung) ve İslam Bilgisi Dersi (Islamkunde)", *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2015): 20; Adıgüzel, "Almanya'daki Devlet Okullarında 'İslam Din Dersi' Sorunu ve Çözüm Arayışları", 65.

21 Temsil sorunu hakkında daha detaylı bilgi için bk. Werner Schiffauer, "Muslimische Organisationen und ihr Anspruch auf Repraesentativtaet: Dogmatisch bedingte Konkurrenz und Streit um Institutionalisierung", *Der Islam in Europa, Der Umgang mit dem Islam in Frankreich und Deutschland*, ed. Alexandre Escudier (Göttingen: Wallstein Verlag, 2003), 143-159; Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache*, 77.

22 Emenet, *Verfassungsrechtliche Probleme einer islamischen Religionskunde an öffentlic-*

cemaat tanımının çok belirsiz ya da çok çeşitli olmasıdır.²³ Almanya'daki Müslümanların son derece dağınık olması ve politik ilkeler açısından olduğu gibi milliyet, etnisite ve inanç açısından çeşitlilikler arz etmesi göz önünde bulundurulduğunda da kapsayıcı ve kuşatıcı bir dinî cemaat çatısı altında birleşmelerinin güçlüğü ortadadır.²⁴ Aslında dört büyük dinî cemaatin bir araya gelerek 2007 yılında kurdukları Almanya Müslümanları Koordinasyon Konseyi, Sünni ve Şii başta olmak üzere çok sayıda İslami grup ve toplulukları içermekte ve dolayısıyla devlet okullarında İslam din dersini vermek için gerekli olan İslami-dinî çeşitlilik özelliğini taşıyor görünümündedir.²⁵ Fakat bu konsey de tanınırlık sürecine yasal açıdan katkı sağlayamamış, zira o da gerekli şartları tamamlayamamıştır.²⁶ Bu noktada, Almanya Müslümanları Koordinasyon Konseyi'nin kuruluş hedef ve gayesi doğrultusunda gereken somut adımları atmak konusunda ihmalkar davranması ve çatısı altında bir araya gelmiş olan dört büyük organizasyonun birliktelik içerisinde çalışmak yerine bağımsız hareket etmeleri gibi nedenlerle eyalet hükümetleri muhatap partner olmaları konusunda olumsuz tavır almıştır.²⁷

hen Schulen, 169, Akt. Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache*, 76.

- 23 Birgit Vaeth, "Islamischer Religionsunterricht an staatlichen Schulen—Zwei Modellprojekte zu seiner Etablierung in Niedersachsen", *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*, ed. Stefan Reichmuth ve dğr. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 75.
- 24 Christine Langenfeld, "Die rechtlichen Voraussetzungen für islamischen Religionsunterricht an öffentlichen Schulen", *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*, ed. Christine Langenfeld ve dğr. (Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen, 2. Juni 2005), 26.
- 25 Raida Chbib, "Einheitliche Repraesentation und muslimische Binnenvielfalt: Eine datengestützte Analyse der Institutionalisierung des Islam in Deutschland", *Politik und Islam*, ed. Hendrik Meyer ve Klaus Schubert (Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011), 105-106.
- 26 Klaus Spenlen, "Perspektiven der politischen Implementierung von Islamischem Religionsunterricht", *Integrationsmedium Schulbuch: Anforderungen an islamischen Religionsunterricht und seine Bildungsmaterialien*, ed. Klaus Spenlen ve Susanne Kröhnert-Othman (Göttingen: V & R Unipress, 2012), 28; Rauf Ceylan, *Islamische Religionspädagogik in Moscheen und Schulen: Ein sozialwissenschaftlicher Vergleich der Ausgangslage, Lehre und Ziele unter besonderer Berücksichtigung der Auswirkungen auf den Integrationsprozess der muslimischen Kinder und Jugendlichen in Deutschland*, (Hamburg: Dr. Kovač Verlag, 2008), 91.
- 27 Ramazan Kuruyüz, "Eyaletler Düzeyinde Örgütlenmeler ve Din-Devlet İlişkisi", *Almanya'da Müslümanlar: Toplumsal Etkileşim Sürecinde Sorun ve Perspektifler*, ed. Yıl-

Muhatap dinî cemaat sorununu aşabilmek için farklı Müslüman cemaatlerin girişimleri zaman zaman idari davalara kadar taşınmıştır.²⁸ Buna, muhatap partner sorununa çözüm geliştirmek için bir işbirliği anlaşması yapan Islamrat ve Zentralrat'ın Kuzey Ren Vestfalya eyaleti için sundukları önerinin Kasım 2001'de Düsseldorf İdare Mahkemesi tarafından reddedilmesi örnek olarak gösterilebilir.²⁹ Benzer şekilde her iki organizasyonun, muhatap çatı kuruluşu olarak kabul edilme talepleri Anayasa İdari Mahkemesi tarafından 23 Şubat 2005 tarihli kararında da reddedilmiştir.³⁰ Aslında anayasanın 7(3) Maddesi 2. bendi kapsamına göre bir çatı organizasyonu da dinî cemaat olma hakkı edinebilmektedir.³¹ Fakat Mahkeme, kendi dinleri temelinde verilecek bir din dersi için bu iki kuruluşun yasal hak iddialarını onaylamakla birlikte, cemaat olmak bakımından bu yetkiyi kendilerine vermeyi reddetmiştir. Zira bu şart, dinî cemaatlerin çok yönlü birtakım temel görevleri yerine getirmesi gibi bazı gerekliliklere bağlıdır.³² Bu konuda ise cemaatlerin bazı eksiklik ve yetersizliklerinden söz edilmektedir.

Muhatap partner meselesinden bakıldığında hâlihazırda (2018) Almanya'da İslam din dersinin, bir ya da birkaç Müslüman birliğin temsilcilerinin eyalet hükümetlerinin resmi temsilcileri ile bir araya geldiği konseylerde şekillendiği görülmektedir. Bu uygulamaların yürütüldüğü bazı eyaletler şunlardır: Aşağı Saksonya, Kuzey Ren Vestfalya, Baden-Württemberg, Bavyera, Hessen ve Rheinland-Pfalz. Muhatap partner çözümünü örneklemesi açısından iki eyalet örneğine yer vermek gerekirse; örneğin Aşağı Saksonya'da okul denemesinin ön aşamasında Eğitim Bakanlığı

maz Bulut (Ankara: Kadim Yayınları, 2014), 184.

28 Bk. Kraft, "Muslimische Kinder und Das 'Recht auf Religion'", 22.

29 Verwaltungsgericht Düsseldorf: *Urteil vom 2 November 2001*, (1K10519/98), Akt. Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache*, 77.

30 Rolf Bade, "'Islamischer Religionsunterricht' – Anmerkungen zu einem Schulversuch vor dem Hintergrund neuerer Entwicklungen", *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg? – Zwischenbilanz und Ausblick*, ed. Christoph Dahling-Sander ve Friedhelm Kraft (Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers, 2006), 28.

31 Langenfeld, "Die rechtlichen Voraussetzungen für islamischen Religionsunterricht an öffentlichen Schulen", 23.

32 Graulich, "Religionsgemeinschaften und Religionsunterricht nach Art. 7 Abs. 3 GG", 82-84.

bünyesinde öncelikle bir “Yuvarlak Masa” kurulmuştur.³³ Müslüman tarafın mevcut muhatap partner sorununu çözmek için de eyalet yönetimi içerisinde bir “Şura” (*Schura*) oluşturulmuştur.³⁴ Daha sonra Kültür Bakanlığı’nın davetiyle Schura-Niedersachsen temsilcisi ile DİTİB ve Zentralrat gibi birlikler Yuvarlak Masa etrafında bir araya gelerek ders çerçevesinde çeşitli çalışmalar yapmıştır.³⁵ Bu süreçte okul uygulamaları için çerçeve hatlar oluşturulmuştur.³⁶ Yuvarlak Masa, okul ders uygulamaları boyunca İslam’ın inanç temelleri konusunda kendisine başvurulmak üzere eyaletin muhatap partneri konumunda olmuştur.³⁷ Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde de Bakanlık, muhatap partner sorununa çözüm olarak Şubat 2011 tarihinde Almanya Müslümanları Koordinasyon Konseyini muhatap almış ve İslam din derslerinin nasıl yürütüleceği konusunda Konseyle ortak bir karar imzalamıştır.³⁸ Hâlihazırda İslam din dersi, muhatap partner konusunda geliştirilen bu türlü ara çözümlerle, geçici statüde de olsa devam etmektedir.

33 Bu yapı, anayasaya uygun İslam din dersleri yolunda bir geçiş formülü olarak tasarlanmıştır. Zira Yuvarlak Masa otonom bir cemaat teşkil etmeyip onun yerine ikame edilmiş bir araç rolündedir. Krş. Mark Chalil Bodenstern, *Islamisierung von Muslimen? Fragen zur Institutionalisierung muslimischer Repraesentanz und Religionslehrausbildung in Deutschland und Österreich*, (Doktora Tezi, Erfurt Üniversitesi, 2008), 70; Rebecca Ahrens, *Islamischer Religionsunterricht an öffentlichen Schulen als multifaktorielle Problematik und Chance*, (Münster: Haus Monsenstein und Vannerdat, 2012), 56.

34 Spelen, “Perspektiven der politischen Implementierung von Islamischem Religionsunterricht”, 38.

35 Avni Altiner, “Erfahrungen in der Kooperation am Beispiel des islamischen Religionsunterrichts aus der Sicht des Landesverbandes der Muslime in Niedersachsen”, *Islam einbürgern – Auf dem Weg zur Anerkennung muslimischer Vertretungen in Deutschland (Berlin, 25 April 2005)*, haz. Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration (Bonn: Bonner Universitaets - Buchdruckerei, 2005), 43; Ceylan, *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen*, 130.

36 Vaeth, “Islamischer Religionsunterricht an staatlichen Schulen”, 73.

37 Heidemarie Ballasch, “Islamischer Religionsunterricht – Praxisbericht im Schulversuch in Niedersachsen”, *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*, ed. Christine Langenfeld ve dğr. (Ergebnisse des Works-hops an der Georg-August-Universitaet Göttingen, 2. Juni 2005), 74.

38 Bk. Ministerium des Innern des Landes Nordrhein-Westfalen, “Gesetz zur Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach (7. Schulrechtsänderungsgesetz)”, erişim: 24 Eylül 2017, https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_vbl_detail_text?anw_nr=6&vd_id=13088&vd_back=n728&sg=0&menu=1.

2. DERSİN İÇERİĞİ

İslam din dersleri bağlamında tartışılan en önemli konulardan birisi de böyle bir dersin içeriğinin anayasayla ne ölçüde uyumlu olacağıdır. İçerikle ilgili olarak çoğunlukla kastedilen; şeriat ve cihat gibi kavram ve konular, Kur'ân-ı Kerîm'deki şer'i sistem (idam, ellerin kesilmesi vb.), dinî özgürlük ve tolerans konusundaki hükümler, İslam'da kadının eşitsizliği iddiası ve demokratik, seküler devlet anlayışlarıyla ilgili yaklaşımlar gibi konu başlıklarıdır.³⁹ Dolayısıyla buradan hareketle İslam dinî içeriğinin anayasal gerekliliklerle uyumlu olup olmayacağı tartışılmaktadır. Derslerde anlatılan konular için hangi dinî içeriğin seçileceği, dinî metinlerin bilim ve eğitim bilimi ilkeleri çerçevesinde nasıl öğretileceği, kaynaklardaki çelişkili ifadelerle nasıl başa çıkılacağı da bu kapsamda ele alınan diğer sorunlardır.⁴⁰ Kur'ân-ı Kerîm içeriğine gelişim psikolojisi açısından nasıl bakılacağı konusunda standartlar olmadığı halde, Kur'ân-ı Kerîm'in ve hadisin din dersi için ne ölçüde eğitim konusu olabileceği, Kur'ân-ı Kerîm ayetlerinin anlaşılır kılınması için çocuğun seviyesine indirgenerek tercüme edilmesi durumunda içeriğin sığlaştırılması ya da tahrif edilmesi ihtimali ve bu konudaki sınırların ne olması gerektiği de gündemde olan diğer sorunlu konu başlıklarıdır.⁴¹

İçeriğe ilişkin diğer bir tartışma da İslam'ın Almanya'da homojen bir fenomen olmadığı fikrinden kaynaklanmaktadır. Tek bir İslam anlayış ve yaşayışının olmadığı; coğrafi ve sosyo-kültürel çeşitlilik içerisinde, her kültürün teolojik ve dinî geleneklerine göre farklı noktalarda ayrılabilen çeşitli İslam anlayışlarının olduğu bilinen bir gerçektir.⁴² Bu durumda, İs-

39 Ahrens, *Islamischer Religionsunterricht an öffentlichen Schulen*, 327; Spriewald, *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von islamischem Religionsunterricht*, 165.

40 Michael Kiefer, "Schulbücher für Islamischen Religionsunterricht in der Grundschule – Eine Sichtung aus islamwissenschaftlicher Perspektive", *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland. Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*, ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann (Göttingen: V & R Unipress, 2010), 142.

41 Annett Abdel-Rahman, "Überlegungen zur Konzeptionierung von Unterrichtsmaterial für den Islamischen Religionsunterricht aus Autorensicht", *Integrationsmedium Schulbuch: Anforderungen an islamischen Religionsunterricht und seine Bildungsmaterialien*, ed. Klaus Spenlen ve Susanne Kröhnert-Othman (Göttingen: V & R Unipress, 2012), 82-83.

42 Küster, "Ergebnisse der Deutschen Islam Konferenz zur Einführung eines Islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen", 36.

lam din dersinde öğrenci grubunun heterojen olması, sadece farklı dinî akımlar konusunda değil, kültürel bağlamda da kendisini göstermektedir. Öyleyse geniş bir Müslüman topluluğa yönelik eğitim, tüm Müslümanlar için geçerliliği olan dinî temele nasıl dayandırılmalıdır? İslam din dersi için, bu çoğulluk ve çeşitlilik göz önüne alınarak nasıl bir program içeriği oluşturulmalıdır? gibi sorular da bu kapsamda tartışılmaktadır.⁴³

Bir diğer husus da İslam din ders kitaplarındaki resimler üzerinedir. Bu konuda, özellikle ilkokulda temel bir rol oynayan resimlerin İslam din dersinde nasıl fonksiyon göreceği tartışılmaktadır. Ayrıca Müslüman öğrenciler, çok farklı kültürlerden oldukları için kitaptaki görsellerin de kültürel hassasiyet göz önünde bulundurularak resmedilme durumu yine bu bağlamda tartışılmaktadır.⁴⁴

Sonuç olarak, burada sözü edilen İslam dinî içeriğiyle ilgili Anayasa İdari Mahkemesi'nde altı çizilmiş olan kritik bazı noktalar vardır. Bu gibi hassas konularda, Alman devleti her şeyden önce kendi yasal düzeninin sorgulanmayacağından emin olmak istemektedir.⁴⁵ Bununla ilişkili olarak, Müslümanların mı Alman Anayasa hukukuna uyacakları; yoksa hukukun mu Müslümanlar için uyarlanacağı soruları Alman hukuk camiasında tartışılmaktadır.⁴⁶ İslam din dersinin içeriğinin hangi kriterlere göre ve hangi hedeflerle belirleneceği sorunu, aynı zamanda program geliştirme-ciler, ilahiyatçılar ve din eğitimcileri arasında da tartışılmaktadır.⁴⁷ Dersin içeriği ile ilgili bu tartışmalar hususen öğretim programları ve ders kitapları bağlamında ele alınmaya devam etmektedir.

43 Yaşar Sarıkaya, "Wege zu einer Islamischen Religionspädagogik in Deutschland", *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*, ed. Bülent Uçar ve dğr. (Osnabrück: V & R Unipress, 2010), 197; Abdel-Rahman, "Überlegungen zur Konzeptionierung von Unterrichtsmaterial für den Islamischen Religionsunterricht aus Autorensicht", 80-81.

44 Abdel-Rahman, "Überlegungen zur Konzeptionierung von Unterrichtsmaterial für den Islamischen Religionsunterricht aus Autorensicht", 84.

45 Langenfeld, "Die rechtlichen Voraussetzungen für islamischen Religionsunterricht an öffentlichen Schulen", 33-34.

46 de Maiziére, "Islamischer Religionsunterricht in Deutschland", 11.

47 Rauf Ceylan, "Religiöse Erziehung muslimischer Schülerinnen und Schüler – Zur Bedeutung des islamischen Religionsunterrichts in Deutschland", *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*, ed. Bülent Uçar ve dğr. (Osnabrück: V & R Unipress, 2010), 207-208; Ahrens, *Islamischer Religionsunterricht an öffentlichen Schulen*, 104.

3. DERSİN DİLİ

Ana Dili Tamamlama Dersi kapsamında verilen İslam bilgisinden farklı olarak daha sonraki süreçlerde Alman dilinde bağımsız bir İslam bilgisi/kültürü dersi uygulanmaya başlanmıştır. Fakat bu kez, dersin Alman dilinde verilmesi, pek çok eleştiri ve övgüyü beraberinde getirmiştir.

Farklı taraflar açısından değerlendirilecek olursa; öncelikle Alman politik çevreleri ve kamuoyu açısından ders dilinin Almanca olmasının, entegrasyona katkı sağlaması bakımından olumlu karşılandığını ve desteklendiğini belirtmek gerekmektedir.⁴⁸ Ancak buna yönelik farklı taraflardan itirazlar da gelmiştir. Özellikle pek çok Müslüman Türk aile için ders dilinin Almanca olması, dil ile din arasındaki sıkı bağlantı göz ardı edildiği gerekçesiyle eleştirilmiştir.⁴⁹ Buradaki kaygının temel nedeni de Almanca kavramların orijinal dinî terminolojiyi içerik bakımından manipüle etme, anlam kaymalarına yol açma, istenmeyen çağrışımları beraberinde getirme ve dolayısıyla geleneksel kavram ve anlayışlardan kopuş ve yabancılaşmaya neden olma ihtimalidir.⁵⁰

Öte yandan Müslüman nüfusun önemli bir kesiminin de ders dili olarak Almanca'yı destekledikleri bilinmektedir.⁵¹ Bu noktada, son yıllarda bazı Türk ailelerin de dersin Türkçe olması konusundaki taleplerinin azaldığı görülmektedir. Bu bağlamda, çocuklarının Türkçeye göre Almanca'yı daha iyi konuştuğunu ve bazı zor soruları dahi Almanca daha iyi ifade ettiklerini belirten Türk kökenli ebeveynler de bulunmaktadır.⁵² Topçuk

48 Sarıkaya, "Almanya'da İslam Din Dersi", 129, 140.

49 Krş. Halit Ev, "Almanya-Kuzey Ren Westfalen Eyaleti'ndeki İslam Din Dersleri Konusunda Bazı Tespit ve Teklifler", *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu (Ankara, 17-19 Eylül 2001)*, haz. DİB ve ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 72-77; Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache*, 22, 211.

50 Michael Kiefer, "Islamische Unterweisung in deutscher Sprache Eine Skizze zu Gründen, Problemen und Lösungsmöglichkeiten", *"Islamische Unterweisung" in deutscher Sprache: Berichte, Stellungnahmen und Perspektiven zum Schulversuch in Nordrhein-Westfalen*, ed. Eckart Gottwald ve Dirk Chr. Siedler (Neukirchen: Vluyn, 2001), 61-64; Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache*, 217; Sarıkaya, "Almanya'da İslam Din Dersi", 142.

51 Mathias Rohe, "Rechtliche Perspektiven eines islamischen Religionsunterrichts in Deutschland", *Zeitschrift für Rechtspolitik (ZRP)* 33/5 (Mayıs 2000):12.

52 Krş. Ali Topçuk, *Federal Almanya Kuzey Ren Westfalya'da İslam Din Dersleri*, (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016), 92; Ulrich Pfaff, "Die Aktuelle Situation der Islamischen Unterweisung in Nordrhein-Westfalen", *Islamischer Religionsunterricht*:

da 2016 tarihli çalışmasında velilere, ders dilinin Almanca olmasını anlayışla karşılama durumlarını sormuş ve soruya velilerin %90.2'si "evet" cevabı vermiştir.⁵³

Müslüman cemaatlerin dersin dili konusundaki yaklaşımlarına bakılacak olursa; Zentralrat teşkilatının önceki başkanı Nadeem Elyas'ın şu beyanati, kurumun genel yaklaşımını özetler mahiyettedir: "İslam bir dindir ve ne Türkçe ne de Arapça ile bir alakası vardır. Müslüman çocukların, şayet dinî kavramları Almanca tanımıyor ve ifade edemiyorlarsa, diyolog içerisine girmesi ve dinlerini açıklaması nasıl beklenebilir? Almanya'da birliktelik dili Almancadır."⁵⁴ Islamrat da İslam dersinin Alman dilinde verilmesinin yanı sıra, aynı zamanda bir Alman üniversitesinde öğretmenlik eğitimi almış kimseler tarafından verilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.⁵⁵ İslam din dersinin Almanca verilmesini isteyen cemaatler arasında bunun nedenine yönelik görüş farklılıkları olmakla birlikte, en önde gelen argüman, Alman okullarında eğitim dilinin ancak Almanca olabileceği ve Türkçe ya da başka bir dil konusunda ısrar edilirse din eğitimi hakkının hiçbir zaman alınamayacağı endişesidir. Diğer gerekçe ise Müslümanların çoğunluğunu Türk kökenlilerin oluşturmasına rağmen, farklı etnik kökenden de çok sayıda Müslüman öğrencinin bu dersin hedef kitlesi olması ve dolayısıyla kuşatıcı bir dil olarak Almancanın kullanılması gerektiğidir.⁵⁶

Duruma öğrenciler açısından bakılacak olursa, bu konudaki amprik çalışmalar sınırlı sayıda olmakla birlikte; bilfiil İslam din dersi öğretmenliği yapmakta olan kişilerin tecrübelerinden hareketle, Alman dilinde verilen İslam din dersini, öğrencilerin başlangıçta garipsediği tespit edilmiştir.⁵⁷ Bazı İslam dersi öğretmenleri, öğrencilerinin kendilerine;

Hintergründe, Probleme, Perspektiven, ed. Thomas Bauer ve dğr. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 67.

53 Topçuk, *Federal Almanya Kuzey Ren Westfalya'da İslam Din Dersleri*, 97.

54 Ursula Spuler-Stegemann, *Muslimen in Deutschland: Informationen und Klärungen*, (Freiburg: Herder Spektrum, 2002), 251, Akt. Ahrens, *Islamischer Religionsunterricht an öffentlichen Schulen*, 32.

55 Bk. Ceylan, *Islamische Religionspädagogik in Moscheen und Schulen*, 105.

56 Adıgüzel, "Almanya'daki Devlet Okullarında 'İslam Din Dersi' Sorunu ve Çözüm Araştırmaları", 68.

57 İslam bilgisi/kültürü ve İslam din dersi alanında öğretmenlik yapanların bu doğrultuda yaptıkları tecrübe paylaşımları için bk. Emel Rochdi, "Das ist uns zu Deutsch' Zur Religiösen Identität muslimischer Schülerinnen und Schüler an der Realschule", *Was soll ich hier?: Lebensweltorientierung muslimischer Schülerinnen und Schüler als*

“Kelimenin Türkçesini kullanabilir miyim?”, “Siz de Türkçe biliyorsunuz, neden Türkçe konuşmuyorsunuz?” ya da “Bu sınıfta hiç Alman yok, biz niye Türkçe konuşmuyoruz ki?” gibi sorular yönelttiklerini ifade etmiştir.⁵⁸ Akdeniz de İslam dersinde Almanca dil kullanımını araştırdığı çalışmasında öğrencilerin %59'unun kendilerine açıklanmadığı sürece Almanca dinî kavramları her zaman anlamadığını, %41'inin ise anladığını tespit etmiştir. Yine aynı araştırmada bir başka soruda da öğrencilerin yarısı (%50) İslam'ı ana dillerinde öğrenmenin kendileri için daha kolay olacağını; buna karşılık %43'ü Almanca öğrenmenin, %7'si de her iki dilde öğrenmenin daha kolay geleceğini ifade etmiştir.⁵⁹ Topçuk ise 2016 tarihli çalışmasında öğrencilere ders dilinin Almanca olmasını anlayışla karşılama durumlarını sormuş ve öğrencilerin %61'i bu soruya “evet” cevabı vermiştir.⁶⁰ Bu konudaki çalışmaların bulguları görece birbirinden farklıdır.

İslam dinî kavramlarının Arapça, Türkçe ya da Almanca hangi terminolojide kullanılması gerektiği konusu ders kitapları için de tartışılmıştır. Burada, Hıristiyan terminolojinin mi ödünç alınması gerektiği yoksa tamamen yeni kavramların mı oluşturulması gerektiği temel sorudur. Mevcut ders kitaplarına bakıldığında, İslam dinî kavramlarının yazımında tek türlü bir uygulamanın olmadığı; kelimenin, bazen Türkçe transkripsiyon, bazen Arapça telaffuzla kullanıldığı, bazen de Almancaya çevrildiği görülmektedir.⁶¹ Ders kitaplarında başvuru görece farklı din dili kul-

Herausforderung für den Islamischen Religionsunterricht, ed. Harry Harun Behr ve dğr. (Münster: Lit Verlag, 2010), 48; Kays Mutlu, “Erfahrungsbericht eines muslimischen Orientalisten als Lehrer im Schulversuch Islamische Unterweisung als eigenständiges Unterrichtsfach in NRW”, *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*, ed. Stefan Reichmuth ve dğr. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 65.

58 Bk. Rochdi, “Das ist uns zu Deutsch’ Zur Religiösen Identität muslimischer Schülerinnen und Schüler an der Realschule”, 48; Topçuk, *Federal Almanya Kuzey Ren Westfalya'da İslam Din Dersleri*, 108.

59 Oya Akdeniz, *Sind die Muslimischen Migranten in Deutschland angekommen? – Ein Blick auf den Sprachgebrauch im Islamunterricht in Nordrhein-Westfalen*, (Yüksek Lisans Tezi, Ruhr-Universität Bochum, 2009), 64, 69.

60 Topçuk, *Federal Almanya Kuzey Ren Westfalya'da İslam Din Dersleri*, 79.

61 Bülent Uçar, “Lehrpläne und Lehrmaterialien – was gibt es, was wird gebraucht?”, *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*, haz. Deutsche Islam Konferenz (Nürnberg: Bundessamt für Migration und Flüchtlinge, 2011), 116.

lanımlarından hareketle bu konuda bir standardın henüz oluşmadığını söylemek mümkündür.

4. DERSİN ÖĞRETMENİ

Ana Dili Tamamlama Dersi kapsamında verilen din bilgisi modellerinde dersin öğretmeni genellikle köken ülkelerden ya da Alman okullarında görev yapmakta olan öğretmenler arasından seçilmiştir. Fakat Alman dilinde bir İslam din dersi verilmesi gündeme geldiğinde dersin öğretmenlerinin nasıl yetiştirileceği ve yeterlikleri tartışılan ilk konulardan biri olmuştur.

İslam din dersi modelindeki öğretmenleri, ana dilde görev yapan Müslüman öğretmenler ve İslambilimciler olmak üzere genellikle iki kайдan temin etme yoluna gidilmiştir. Bu derse öğretmen adayı olarak başvuranların taşınması beklenen öncelikli özellikler; Ana Dili Tamamlama Dersinde uzun yıllar tecrübeli olmak, Almanca dil yeterliğine sahip olmak, İslam inancına mensup olmak ve uygulamaya gönüllü katılım göstermektir. Fakat bu genel özellikler dışında yine de öğretmenlerin, temel bazı alanlarda yetersizlikleri tespit edilmiştir. Örneğin ana dilde görev yapan öğretmenler, teolojik temeller açısından; İslambilimciler ise eğitim-öğretim yöntemleri açısından yeterli donanıma sahip bulunmamıştır. Bu durumda başlangıçta kısa vadede pragmatik ve pratik çözüm yolları aranarak bazı bilimsel yeterlik programları geliştirilmiştir.⁶² Buna en yaygın örnek olarak, eyalet enstitüleri bünyesinde düzenlenen hizmet içi eğitim kapsamındaki takviye ders ve sertifika programları gösterilebilir. Örneğin ana dilinde görev yapan öğretmenler içerisinde İslambilimler temeli olmayanların alan yeterliği için Kuzey Ren Vestfalya'da 2003-2004 eğitim-öğretim yılından itibaren, Klaus Gebauer ve Bülent Uçar'ın yönetiminde bir ekip kurulmuş, Soest'teki Okul ve Hizmet İçi Eğitim Eyalet Enstitüsü de bu konuyla ilgilenmek üzere görevlendirilmiştir.⁶³ Bu hizmet içi eğitim programı, 19 gün boyunca (haftalık 156 ders saati) devam etmiş ve genel olarak İslam tarihi, İslam metinleri filolojisi, Müslüman toplum/cemaatlerin sosyo-bilimsel analizi gibi konuların yanı sıra; din eğitimi perspektifleri, dinbilimsel metotlar ve dinlerarası derslere ağırlık

62 Ceylan, *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen*, 132-134.

63 Krş. Ceylan, *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen*, 126. Bu enstitü 2002 yılından itibaren "Landesinstitut für Schule" olarak adlandırılmıştır. Bk. Kiefer, *Islamkunde in deutscher Sprache*, 107.

verilmiştir. Bu program, İslambilimleri tahsili görmeyen tüm öğretmenler –çoğunlukla da Ana Dili Tamamlama Dersi öğretmenleri– için zorunlu tutulmuştur. İslambilimler mezunu olan öğretmen adaylarının eğitim bilimi yeterliği için ise; Köln ve Düsseldorf'ta bazı eğitim programları sunulmuştur.⁶⁴

Hizmet içi eğitim çözümünün yanı sıra, Münster, Osnabrück ve Erlangen üniversitelerinde bu alanda tamamlama dersleri kapsamında bazı birimler/kürsüler açılmıştır.⁶⁵ Osnabrück Üniversitesi Eğitim ve Kültür Bilimleri bölümünde (*Erziehungs- und Kulturwissenschaften*) öğretmen adayları için model proje olarak bilimsel bir eğitim programı başlatılmıştır.⁶⁶ Kuzey Ren Vestfalya eyaletinde ise Münster Üniversitesi'ne bağlı Dinî Araştırmalar Merkezi'nde öğretmenlik kariyer gelişim programı tasarlanmıştır. Eğitim sadece bir yıla sınırlı tutulmuştur.⁶⁷ Bölüm, ilk mezunlarını 2008-2009 öğretim yılında vermiştir.⁶⁸

Fakat tüm bu yöntemler, kısa vadeli ara çözümler olarak kabul edilmiş ve İslam din dersinin içeriği, yöntem ve metotları, özel uygulama alanları gibi çok yönlü boyutlar ele alındığında, kalıcı bir çözüm için, dersi sunacak öğretmenlerin ilke olarak Alman üniversitelerinde eğitim alması yolunda bazı adımlar atılmıştır.⁶⁹ Bu çabada ön planda olan üniversite-

64 Klaus Gebauer, "Islamkunde in NRW", *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*, ed. Stefan Reichmuth ve dğr. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 29-30.

65 Michael Kiefer - Irka-Christin Mohr, "Unterrichtsforschung in der Islamwissenschaft zwischen Beobachtung und Intervention", *Islamunterricht, Islamischer Religionsunterricht, Islamkunde: Viele Titel – ein Fach?*, ed. Irka Christin Mohr - Michael Kiefer (Bielefeld: Transcript Verlag, 2009), 214.

66 Vaeth, "Islamischer Religionsunterricht an staatlichen Schulen", 75.

67 Krş. Stefan Reichmuth, "Die Islamwissenschaft und ihr Beitrag zu einer islamischen Lehrerbildung–Perspektiven und erste Erfahrungen", *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*, ed. Thomas Bauer ve dğr. (Berlin: Lit Verlag, 2006), 72; Ceylan, *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen*, 127.

68 Kiefer, "Islamkunde in Nordrhein-Westfalen", 100.

69 Ayşe Uygun-Altunbaş, *Konzepte islamischer Religionspaedagogik anhand von Experteninterviews: Eine qualitativ-emprische Untersuchung*, (Norderstedt: GRIN Verlag, 2008), 20; Sarıkaya, "Wege zu einer Islamischen Religionspaedagogik in Deutschland", 195-196; Mehmet Emin Çetin, "Der Islamische Religionsunterricht. Eine Stellungnahme der DİTİB", *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg? – Zwischenbilanz und Ausblick*, ed. Christoph Dahling-Sander ve Friedhelm Kraft (Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers, 2006), 45.

ler Münster, Erlangen-Nürnberg, Frankfurt, Osnabrück ve Tübingen'dir. Bu sayılan üniversiteler bünyesinde İslam din eğitimi (*Islamische Religionspaedagogik*) ya da İslam ilahiyatı (*Islamische Theologie*) kürsülerinde İslam din dersi öğretmeni yetiştirme çabaları söz konusudur. Adı geçen şehirlerde İslam din dersi öğretmeninin yetiştiği birimler ile haklarında kısaca bilgiler şu şekildedir: Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster bünyesinde 2012 yılında kurulmuş olan "İslam İlahiyatı Merkezi"nde (*Zentrum für Islamische Theologie*) İslam ilahiyatı ve din dersi öğretmenliği bölümlerini okumak ve bu alanlarda istihdam imkânı elde etmek mümkündür.⁷⁰ Erlangen'daki yapı ise 2012 yılı itibarıyla açılmış olan "İslam Dinî Araştırmaları Bölümü"dür (*Department für Islamisch-Religiöse Studien-DIRS*).⁷¹ Bölümde "İslam Dinî Çalışmaları" (*Islamisch-Religiöse Studien*) lisans ve master programları mevcuttur. Ayrıca İslam Din Öğretimi yandal (tamamlama programı) ve master programının bir parçası olarak İslam Din Eğitimi bölümleri vardır. Bölüm mezunları öğretmenlik alanında istihdam imkânına sahiptir.⁷² Frankfurt'ta da Goethe-Universität bünyesinde lisansüstü çalışmalar ya da genişletilmiş programlar mevcuttur.⁷³ Günümüzde (2018), 2010'dan beri "İslam Çalışmaları" (*Islamische Studien*) lisans programı tek alan olarak sunulmaktadır. Osnabrück Üniversitesi'ndeki yapı, İslam İlahiyat Enstitüsü'dür (*Institut für Islamische Theologie*). Ekim 2012 tarihinde kurulan enstitüde, 2012-2013 güz döneminden itibaren öğrenciler "İslam İlahiyatı" ya da "İslam Dini" lisans alanlarından birini seçme hakkına sahiptir. Bunlardan İslam Dini bölümü, öğretmenlik odaklı olup mezunlarına bu sahada istihdam imkânı sunmaktadır.⁷⁴ Tübingen Üniversitesi'nde ise İslam İlahiyatı Merkezi, 2011 yılında kurulmuştur. Günümüzde (2018) merkezde, İslam ilahiyatının bü-

70 Bölüm hakkında daha detaylı bilgi için bk. Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie, "Studiengänge", erişim: 8 Haziran 2016, <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Studium/studiengaenge.html>.

71 Ednan Aslan, "Situation und Strömungen der islamischen Religionspaedagogik im deutschsprachigen Raum", *Theo-Web. Zeitschrift für Religionspaedagogik* 11/2 (2012): 14.

72 Bölüm hakkında daha detaylı bilgi için bk. Philosophische Fakultät und Fachbereich Theologie der FAU, "Department Islamisch-Religiöse Studien", erişim: 8 Haziran 2016, <https://www.dirs.phil.fau.de/>.

73 Bodenstein, *Islamisierung von Muslimen?*, 85.

74 Bölüm hakkında daha detaylı bilgi için bk. Universitaet Osnabrück-Institut für Islamische Theologie, "Lehrprogramme und Bildungsaktivitäten", erişim: 8 Haziran 2016, <https://www.irp.uni-osnabrueck.de/studium/lehrprogramme.html>.

tün klasik bilimleri, tarih araştırmaları ve pratik ilahiyat alanları, başlıca araştırma sahalarını oluşturmaktadır.⁷⁵ Netice itibariyle, gelinen nokta üniversite düzeyinde İslam din dersi öğretmeni yetiştiren bazı birimlerin açılmasıdır. Din dersi öğretmeni konusunda artan ihtiyacın da bu bölümden mezun olan öğretmen adaylarıyla karşılanması beklenmektedir.

Almanya'da İslam din dersi öğretmeni yetiştiren üniversite düzeyindeki çabalardan bahsettikten sonra, din dersi verecek öğretmenler konusunda çözülmeyi bekleyen bir diğer sorunun da öğretim lisansı/ icazeti konusu olduğunu belirtmek gerekmektedir. Hıristiyan din dersi öğretmenlerinin din dersi verme yetkisini aldıkları icazet örneğinde olduğu gibi, İslam din dersi öğretmenlerinin bu tür bir icazet alıp almaması gerektiği tartışılmaktadır. Bunu, Islamrat ve Zentralrat gibi çatı birlikler özellikle vurgulayarak talep etmiştir. Alman İslam Konferansı'nda uzman bir grup da ders öğretim izni konusuna dikkat çekmiştir. Burada yayınlanan sonuç bildirgesine göre; "Dinî cemaatlerin din dersine karışma hakkı dersin içerik temellerinin belirlenmesi konusunda değil; daha ziyade bir öğretmenin, mezheplerine/dinlerine göre dersi verip veremeyeceği kararını alma hakkı konusundadır."⁷⁶ Fakat bunun için hangi kriterlerin belirleneceği ve ders verme izin yetkisini belirleme hakkına kimin sahip olacağı tartışmalı konular arasındadır.

Dersin öğretmeni konusunda burada söz edilen tüm çabalara rağmen Müslüman tarafın da bazı endişeleri söz konusudur. Bunlar, sadece öğretmenlerin alan yeterliği değil; aynı zamanda federal düzeyde artan İslam din dersi taleplerini karşılama noktasında yetişen bu öğretmen potansiyelinin ne kadar yeterli geleceği ve bu alandaki büyük boşluğu kapatma konusunda neler yapılacağı üzerinedir.⁷⁷

75 Bölüm hakkında daha detaylı bilgiler için bk. Eberhard Karls Universitaet Tübingen, "Zentrum für Islamische Theologie (ZITh)", erişim: 4 Temmuz 2016, <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/zentrum/>.

76 Deutsche Islam Konferenz (DIK), Bundesministerium des Innern, "Verfassungsrechtliche Rahmenbedingungen eines islamischen Religionsunterrichts", *Zwischen-Resümee der Arbeitsgruppen und Gesprächskreise. Vorlage für die 3. Plenarsitzung der DIK*, 13. März 2008, Berlin, 27, Akt. Michael Kiefer, "Islamische Religionspädagogik und-didaktik – Offene Fragen zu den Gegenständen einer neuen wissenschaftlichen Fachrichtung", *Islamunterricht, Islamischer Religionsunterricht, Islamkunde: Viele Titel – ein Fach?*, ed. Irka Christin Mohr - Michael Kiefer (Bielefeld: Transcript Verlag, 2009), 24.

77 Krş. Ali Topçuk, "Almanya'da Uygulanan İslam Din Dersi Hakkında Bir Değerlendirme

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu makalede Almanya’da, anayasaya uygun düzenli bir İslam din dersi yolundaki tartışmalı bazı temel meselelere yer verilmiştir. Bunlar içerisinde özellikle anayasal bağlayıcılığı bakımından en önemli meselelerin, dersin organize edilmesi ve yürütülmesi sürecinde muhatap alınacak dinî cemaat olduğu vurgulanmıştır. Müslümanlar konusunda on yıllardır tartışılan bu meselede nihai bir çözüme varılamadığı, fakat yine de İslam din dersinin gerekliliği yadsınmayarak muhatap partner konusunda birçok eyalette çeşitli ara çözümler geliştirilerek dersin önünün geçici statüde de olsa açıldığı belirtilmiştir. Özellikle son yıllarda İslam din dersi modellerine pek çok eyalette yer verilmesi ve mevcut uygulamaların daha çok öğrenciye ulaştırılacak şekilde yaygınlaştırılması önemli gelişmeler olarak kabul edilebilir. Fakat yine de söz konusu derslerin statüsü tam olarak anayasa güvencesi altında olmayıp bu modeller çoğunlukla birer geçiş çözümü olarak düşünülmüştür. Uygulaması kanunla belli bir tarihte sınırlandırılan bu derslerin, sınırlandırılan tarihte “proje” ya da “deneme” statüsünden çıkarılarak anayasaya uygun, düzenli bir din dersi statüsüne alınması, uygulama süresinin uzatılması veya uygulamadan kaldırılması ihtimalleri söz konusudur. Tüm bu süreçlerin yakından takip edilmesi ve farklı akademik çalışmalara konu edilmesi önerilebilir.

Çalışmada dersin içeriği ile ilgili tartışmaların ise çoğunlukla dersin muhtevasının anayasa ile çelişen bir yönünün olup olmaması noktasında olduğu ortaya konmuştur. Bunun yanında yine aynı bağlamda, Müslümanların dinî anlayış ve yaşayış bakımından yekpâre olmayıp bazı gruplara ayrıldığı vurgusu ile bu dersin içeriği kapsamında İslam içi çoğulluğun nasıl ve ne derece göz önünde bulunduracağının da tartışmalı diğer bir başlık olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda İslam din dersi içeriğinin hangi kriterlere göre ve hangi hedeflerle belirleneceği sorusunun tartışmalı olduğu da ayrıca vurgulanmıştır. Bu noktada farklı çalışmalarda öğretim programları ve ders kitapları başta olmak üzere yapılacak saha araştırmaları ile ders içeriğinin analiz edilmesi önerilebilir.

Dersin dili konusunda da İslam dinî kavramlarının Arapça, Türkçe

(Kuzey Ren Westfalya Örneği)”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2015): 264, 266-267; Ceylan, *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen*, 106; Langenfeld, “Die rechtlichen Voraussetzungen für islamischen Religionsunterricht an öffentlichen Schulen”, 32; Mohagheghi, “Islamischer Religionsunterricht aus Sicht der Muslime in Deutschland”, 225-226.

ya da Almanca hangi dilde kullanılacağı, bu noktada Hıristiyan terminolojinin mi ödünç alınması gerektiği yoksa tamamen yeni kavramların mı oluşturulması gerektiği gibi birtakım tereddütlerin olduğu belirtilmiş ve bu konudaki uygulamalarda bir standardın henüz oluşmadığı dile getirilmiştir. Bu bağlamda İslam din derslerinde öğretmenlerin dinî terminoloji kullanımı, öğrencilerin kavramları anlama düzeyi veya ders kitaplarında dinî dil kullanımı konulu çeşitli çalışmaların yapılması önerilebilir.

Dersi verecek öğretmenler noktasında ise sahada artan öğretmen açığının nasıl veya ne kadar sürede kapatılacağı, İslam din dersi öğretmenlerinin, Hıristiyan din dersi öğretmenlerinin dersi verme yetkisini aldıkları icazet örneğinde olduğu gibi bir belge alıp almayacağı ve böyle bir durumda bu izin yetkisini belirleme hakkına kimin sahip olacağı gibi tartışmaların olduğu belirtilmiştir. Bu bağlamda da İslam din dersi öğretmenlerine yönelik yükseköğretim kurumlarının programları, istihdam edilen öğretmenlerin yeterlikleri ve meslekte karşılaştıkları güçlükler üzerine çeşitli akademik çalışmaların yapılması önerilebilir.

KAYNAKÇA

Abdel-Rahman, Annett. "Überlegungen zur Konzeptionierung von Unterrichtsmaterial für den Islamischen Religionsunterricht aus Autorsicht". *Integrationsmedium Schulbuch: Anforderungen an islamischen Religionsunterricht und seine Bildungsmaterialien*. Ed. Klaus Spellen - Susanne Kröhnert-Othman. 75-97. Göttingen: V & R Unipress, 2012.

Adigüzel, Yusuf. "Almanya'daki Devlet Okullarında 'İslam Din Dersi' Sorunu ve Çözüm Arayışları". *Akademik İncelemeler Dergisi* 5/2 (2010): 59-72.

Ahrens, Rebecca. *Islamischer Religionsunterricht an öffentlichen Schulen als multifaktorielle Problematik und Chance*. Münster: Haus Monsenstein und Vannerdat, 2012.

Akdeniz, Oya. *Sind die Muslimischen Migranten in Deutschland angekommen? – Ein Blick auf den Sprachgebrauch im Islamunterricht in Nordrhein-Westfalen*. Yüksek Lisans Tezi, Ruhr-Universität Bochum, 2009.

Altner, Avni. "Erfahrungen in der Kooperation am Beispiel des islamischen Religionsunterrichts aus der Sicht des Landesverbandes der Muslime in Niedersachsen". *Islam einbürgern – Auf dem Weg zur Anerken-*

nung muslimischer Vertretungen in Deutschland (Berlin, 25 April 2005). Haz. Bundesregierung für Migration, Flüchtlinge und Integration. 42-47. Bonn: Bonner Universitaets - Buchdruckerei, 2005.

Altunbaş, Ayşe Uygun. *Konzepte islamischer Religionspaedagogik anhand von Experteninterviews: Eine qualitativ-emprische Untersuchung*. Norderstedt: GRIN Verlag, 2008.

Aslan, Ednan. "Situation und Strömungen der islamischen Religionspaedagogik im deutschsprachigen Raum". *Theo-Web. Zeitschrift für Religionspaedagogik* 11/2 (2012): 10-18.

Bade, Rolf. "‘Islamischer Religionsunterricht’ – Anmerkungen zu einem Schulversuch vor dem Hintergrund neuerer Entwicklungen". *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg? – Zwischenbilanz und Ausblick*. Ed. Christoph Dahling-Sander ve Friedhelm Kraft. 28-35. Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers, 2006.

Ballasch, Heidemarie. "Islamischer Religionsunterricht – Praxisbericht im Schulversuch in Niedersachsen". *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. Ed. Christine Langenfeld ve dğr. 73-78. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universitaet Göttingen, 2005.

Becker, Hildegard. "Der organisierte Islam in Deutschland und einige ideologische Hintergründe". *Integration und Islam (Nürnberg, 21-22 Juni 2005)*. Haz. Bundesamt für Migration und Flüchtlinge-BAMF. 62-85. Bonn: Tagungsband, 2006.

Bodenstein, Mark Chalil. *Islamisierung von Muslimen? Fragen zur Institutionalisierung muslimischer Repraesentanz und Religionslehrerausbildung in Deutschland und Österreich*. Doktora Tezi, Erfurt Üniversitesi, 2008.

Ceylan, Rauf. *Islamische Religionspaedagogik in Moscheen und Schulen: Ein sozialwissenschaftlicher Vergleich der Ausgangslage, Lehre und Ziele unter besonderer Berücksichtigung der Auswirkungen auf den Integrationsprozess der muslimischen Kinder und Jugendlichen in Deutschland*. Hamburg: Dr. Kovač Verlag, 2008.

Ceylan, Rauf. "Religiöse Erziehung muslimischer Schülerinnen und Schüler – Zur Bedeutung des islamischen Religionsunterrichts in Deuts-

chland". *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*. Bülent Uçar ve dğr. 201-210. Osnabrück: V & R Unipress, 2010.

Chbib, Raida. "Einheitliche Repraesentation und muslimische Binnenvielfalt: Eine datengestützte Analyse der Institutionalisierung des Islam in Deutschland". *Politik und Islam*. Ed. Hendrik Meyer - Klaus Schubert. 87-112. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 2011.

Çetin, Mehmet Emin. "Der Islamische Religionsunterricht. Eine Stellungnahme der DİTİB". *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg?– Zwischenbilanz und Ausblick*. Ed. Christoph Dahling-Sander ve Friedhelm Kraft. 42-45. Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannovers, 2006.

de Maiziére, Thomas. "Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Ein wertvoller Beitrag zur Integration". *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*. Haz. Deutsche Islam Konferenz. 6-19. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011.

de Wall, Heinrich. "Mitwirkung von Muslimen in den Laendern: Religionsverfassungsrecht und muslimische Ansprechpartner". *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*. Haz. Deutsche Islam Konferenz. 90-101. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011.

Deutsche Islam Konferenz (DIK). Bundesministerium des Innern. "Verfassungsrechtliche Rahmenbedingungen eines islamischen Religionsunterrichts". *Zwischen-Resümee der Arbeitsgruppen und Gesprächskreise. Vorlage für die 3. Plaenensitzung der DIK*, 13. Maerz 2008, Berlin.

Eberhard Karls Universitaet Tübingen. "Zentrum für Islamische Theologie (ZITh)". Erişim: 4 Temmuz 2016. <https://uni-tuebingen.de/fakultaeten/zentrum-fuer-islamische-theologie/zentrum/>.

Emenet, Axel. *Verfassungsrechtliche Probleme einer islamischen Religionskunde an öffentlichen Schulen – Dargestellt anhand des nordrhein-westfaelischen Schulversuchs 'Islamische Unterweisung'*. Frankfurt am Main: Haensel-Hohenhausen, 2003.

Ev, Halit. "Almanya-Kuzey Ren Westfalen Eyaleti'ndeki İslam Din

Dersleri Konusunda Bazı Tespit ve Teklifler". *Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Girişinin Din Boyutu (Ankara, 17-19 Eylül 2001)*. Haz. DİB ve ÇOMÜ İlahiyat Fakültesi. 65-88. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

Gebauer, Klaus. "Islamkunde in NRW". *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*. Ed. Stefan Reichmuth ve dğr. 27-52. Berlin: Lit Verlag, 2006.

Graulich, Kurt. "Religionsgemeinschaften und Religionsunterricht nach Art. 7. Abs. 3 GG". *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. Ed. Christine Langenfeld ve dğr. 79-87. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen, 2005.

Deutsche Islam Konferenz. "Islam im Schulalltag". Erişim: 25 Haziran 2016. <http://www.deutsche-islam-konferenz.de/DIK/DE/Magazin/IslamBildung/Schulalltag/schulalltag-inhalt.html>.

Hanifzadeh, Massoud. *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Möglichkeiten und Grenzen*. Marburg: Tectum Verlag, 2010.

Islamische Gemeinschaft Milli Görüş e. V. "Selbstdarstellung" Erişim: 13 Kasım 2015. <https://www.igmg.org/selbstdarstellung/>.

Islamrat. "Selbstdarstellung". Erişim: 3 Eylül 2015. <https://www.islamrat.de/selbstdarstellung/>.

Khalifaoui, Mouez. "Gaengige Erwartungen und Erziehungsvorstellungen der Muslime: Was die Zufriedenheit verbirgt?". *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland. Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*. Ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann. 113-123. Göttingen: V & R Unipress, 2010.

Kiefer, Michael. "Aktuelle Entwicklungen in den Laendern: Art und Umfang der bestehenden Angebote, Unterschiede, Perspektiven". *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*. Haz. Deutsche Islam Konferenz. 60-71. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011.

Kiefer, Michael. "Islamische Religionspaedagogik und-didaktik – Offene Fragen zu den Gegenstaenden einer neuen wissenschaftlichen Fachrichtung". *Islamunterricht, Islamischer Religionsunterricht, Islamkunde: Viele Titel – ein Fach?*. Ed. Irka Christin Mohr - Michael Kiefer. 19-36. Biele-

feld: Transcript Verlag, 2009.

Kiefer, Michael. "Islamische Unterweisung in deutscher Sprache Eine Skizze zu Gründen, Problemen und Lösungsmöglichkeiten". *"Islamische Unterweisung" in deutscher Sprache: Berichte, Stellungnahmen und Perspektiven zum Schulversuch in Nordrhein-Westfalen*. Ed. Eckart Gottwald - Dirk Chr. Siedler. 61-64. Neukirchen: Vluyn, 2001.

Kiefer, Michael. *Islamkunde in deutscher Sprache in Nordrhein-Westfalen: Kontext, Geschichte, Verlauf und Akzeptanz eines Schulversuchs*. Münster: Lit Verlag, 2005.

Kiefer, Michael. "Schulbücher für Islamischen Religionsunterricht in der Grundschule – Eine Sichtung aus islamwissenschaftlicher Perspektive". *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland. Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*. Ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann. 141-150. Göttingen: V & R Unipress, 2010.

Kiefer, Michael - Mohr, Irka-Christin. "Unterrichtsforschung in der Islamwissenschaft zwischen Beobachtung und Intervention". *Islamunterricht, Islamischer Religionsunterricht, Islamkunde: Viele Titel – ein Fach?*. Ed. Irka Christin Mohr - Michael Kiefer. 213-224. Bielefeld: Transcript Verlag, 2009.

Kraft, Friedhelm. "Muslimische Kinder und Das 'Recht auf Religion': Der lange Weg zu einem islamischen Religionunterricht". *Islamischer Religionsunterricht – Wohin Führt der Weg? – Zwischenbilanz und Ausblick*. Ed. Christoph Dahling-Sander ve Friedhelm Kraft. 18-27. Hannover: Haus kirchlicher Dienste der Evangelisch-lutherischen Landeskirche Hannover, 2006.

Kuruyüz, Ramazan. "Eyaletler Düzeyinde Örgütlenmeler ve Din-Devlet İlişkisi". *Almanya'da Müslümanlar: Toplumsal Etkileşim Sürecinde Sorun ve Perspektifler*. Ed. Yılmaz Bulut. 181-187. Ankara: Kadim Yayınları, 2014.

Küster, Bernd. "Ergebnisse der Deutschen Islam Konferenz zur Einführung eines Islamischen Religionsunterrichts an öffentlichen Schulen". *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland: Fachdidaktische Konzeptionen: Ausgangslage, Erwartungen und Ziele*. Ed. Bülent Uçar ve Danja Bergmann. 31-41. Göttingen: V & R Unipress, 2010.

Langenfeld, Christine. "Die rechtlichen Voraussetzungen für islamischen Religionsunterricht an öffentlichen Schulen". *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. Ed. Christine Langenfeld ve dğr. 17-36. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen, 2005.

Lemmen, Thomas. *Islamische Vereine und Verbände in Deutschland*. Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2002.

Ministerium des Innern des Landes Nordrhein-Westfalen. "Gesetz zur Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach (7. Schulrechtsänderungsgesetz)". Erişim: 24 Eylül 2017. https://recht.nrw.de/lmi/owa/br_vbl_detail_text?anw_nr=6&vd_id=13088&vd_back=n728&sg=0&menu=1.

Mohagheghi, Hamideh. "Islamischer Religionsunterricht aus Sicht der Muslime in Deutschland". *Was soll ich hier?: Lebensweltorientierung muslimischer Schülerinnen und Schüler als Herausforderung für den Islamischen Religionsunterricht*. Ed. Harry Harun Behr ve dğr. 223-227. Münster: Lit Verlag, 2010.

Mohr, Irka-Christin. *Islamischer Religionsunterricht in Europa: Lehrtexte als Instrumente muslimischer Selbstverortung im Vergleich*. Bielefeld: Transcript Verlag, 2005.

Mutlu, Kays. "Erfahrungsbericht eines muslimischen Orientalisten als Lehrer im Schulversuch Islamische Unterweisung als eigenständiges Unterrichtsfach in NRW". *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*. Ed. Stefan Reichmuth ve dğr. 61-68. Berlin: Lit Verlag, 2006.

Müller, Peter. "(Religions-) Pädagogische Überlegungen". *Islamischer Religionsunterricht-Grundlagen, Begründungen, Berichte, Projekte, Dokumentationen*. Ed. Urs Baumann. 163-181. Frankfurt: Lembeck, 2001.

Müller, Rabeya. "Schuldidaktik des Islamischen Religionsunterrichts und Ihre Relevanz für Interreligiöse Aspekte". *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*. Ed. Thomas Bauer ve dğr. 49-53. Münster: Lit Verlag, 2006.

Oebbecke, Janbernd. "Das Grundgesetz und der Religionsunterricht". *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*. Bülent Uçar ve dğr. 53-63. Osnabrück: V & R Unipress, 2010.

Perşembe, Erkan. *Almanya'da Türk Kimliği: Din ve Entegrasyon*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2005.

Pfaff, Ulrich. "Die Aktuelle Situation der Islamischen Unterweisung in Nordrhein-Westfalen". *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*. Ed. Thomas Bauer ve dğr. 65-68. Münster: Lit Verlag, 2006.

Philosophische Fakultät und Fachbereich Theologie der FAU. "Department Islamisch-Religiöse Studien". Erişim: 8 Haziran 2016. <https://www.dirs.phil.fau.de/>.

Reichmuth, Stefan. "Die Islamwissenschaft und ihr Beitrag zu einer islamischen Lehrerbildung-Perspektiven und erste Erfahrungen". *Islamischer Religionsunterricht: Hintergründe, Probleme, Perspektiven*. Ed. Thomas Bauer ve dğr. 69-78. Münster: Lit Verlag, 2006.

Rochdi, Emel. "'Das ist uns zu Deutsch' Zur Religiösen Identität muslimischer Schülerinnen und Schüler an der Realschule". *Was soll ich hier?: Lebensweltorientierung muslimischer Schülerinnen und Schüler als Herausforderung für den Islamischen Religionsunterricht*. Ed. Harry Harun Behr ve dğr. 47-56. Münster: Lit Verlag, 2010.

Rohe, Mathias. "Rechtliche Perspektiven eines islamischen Religionsunterrichts in Deutschland". *Zeitschrift für Rechtspolitik (ZRP)* 33/5 (Mays 2000): 1-16.

Rohe, Mathias. "Spezifische Rechtsprobleme des Islamischen Religionsunterrichts in Deutschland". Ed. Thomas Bauer ve dğr. 79-85. Münster: Lit Verlag, 2006.

Sağınç, Servet. "Almanya Kuzey Ren-Westfalya Eyaleti'ndeki Devlet İlkokullarında Uygulanan İki Tür İslam Din Dersi Modeli: İslam Dersi (Islamische Unterweisung) ve İslam Bilgisi Dersi (Islamkunde)". *İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 4 (2015): 15-42.

Sarıkaya, Yaşar. "Almanya'da İslam Din Dersi: Talepler, Uygulamalar, Tartışmalar". *Diyanet İlmî Dergi* 44/1 (2008): 127-144.

Sarıkaya, Yaşar. "Wege zu einer Islamischen Religionspädagogik in Deutschland". *Religionen in der Schule und die Bedeutung des Islamischen Religionsunterrichts*. Bülent Uçar ve dğr. 191-199. Osnabrück: V & R Unipress, 2010.

Schiffauer, Werner. "Muslimische Organisationen und ihr Anspruch auf Repräsentativität: Dogmatisch bedingte Konkurrenz und Streit um Institutionalisierung". *Der Islam in Europa, Der Umgang mit dem Islam in Frankreich und Deutschland*. Ed. Alexandre Escudier. 143-158. Göttingen: Wallstein Verlag, 2003.

Schneider, Irene. "Muslime in der Diaspora – Probleme der Positionierung im säkularen pluralistischen Staatswesen". *Islamische Religionsgemeinschaften und islamischer Religionsunterricht: Probleme und Perspektiven*. Ed. Christine Langenfeld ve dğr. 61-72. Ergebnisse des Workshops an der Georg-August-Universität Göttingen, 2005.

Spenlen, Klaus. "Perspektiven der politischen Implementierung von Islamischem Religionsunterricht". *Integrationsmedium Schulbuch: Anforderungen an islamischen Religionsunterricht und seine Bildungsmaterialien*. Ed. Klaus Spenlen - Susanne Kröhnert-Othman. 23-59. Göttingen: V & R Unipress, 2012.

Spriewald, Simone. *Rechtsfragen im Zusammenhang mit der Einführung von islamischem Religionsunterricht als ordentliches Lehrfach an deutschen Schulen*. Berlin: Tenea Verlag, 2003.

Stegemann, Ursula Spuler-. *Muslime in Deutschland: Informationen und Klärungen*. Freiburg: Herder Spektrum, 2002.

Topçuk, Ali. "Almanya'da Uygulanan İslam Din Dersi Hakkında Bir Değerlendirme (Kuzey Ren Westfalya Örneği)". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15/1 (2015): 249-269.

Topçuk, Ali. *Federal Almanya Kuzey Ren Westfalya'da İslam Din Dersleri*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2016.

Türkisch-Islamische Union der Anstalt für Religion e.V. "Gründung und Struktur". Erişim: 26 Ağustos 2015. <http://www.ditib.de/default1.php?id=5&sid=8&lang=de>.

Uçar, Bülent. "Lehrpläne und Lehrmaterialien – was gibt es, was wird gebraucht?", *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*. Haz. Deutsche Islam Konferenz. 109-116. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011.

Universität Osnabrück-Institut für Islamische Theologie. "Leh-

rprogramme und Bildungsaktivitäten". Erişim: 8 Haziran 2016. <https://www.irp.uni-osnabrueck.de/studium/lehrprogramme.html>.

Uslucan, Hacı-Halil. "Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Erwartungen und Vorbehalte". *Islamischer Religionsunterricht in Deutschland – Perspektiven und Herausforderungen (Nürnberg, 13-14 Februar 2011)*. Haz. Deutsche Islam Konferenz. 27-49. Nürnberg: Bundesamt für Migration und Flüchtlinge, 2011.

Vaeth, Birgit. "Islamischer Religionsunterricht an staatlichen Schulen–Zwei Modellprojekte zu seiner Etablierung in Niedersachsen". *Staatlicher Islamunterricht in Deutschland: Die Modelle in NRW und Niedersachsen im Vergleich*. Ed. Stefan Reichmuth ve dğr. 69-82. Berlin: Lit Verlag, 2006.

Verband der Islamischen Kulturzentren. "Willkommen". Erişim: 12 Kasım 2015. <http://www.vikz.de/>.

Verwaltungsgericht Düsseldorf: *Urteil vom 2 November 2001*, (1K10519/98).

Westfaelische Wilhelms-Universitaet Münster-Zentrum für Islamische Theologie. "Studiengänge". Erişim: 8 Haziran 2016. <https://www.uni-muenster.de/ZIT/Studium/studiengaenge.html>.

Yeneroğlu, Mustafa. "Alman İslam Konferansıyla Müslümanların Nesneleştirilmesi". *Almanya'da Müslümanlar: Toplumsal Etkileşim Sürecinde Sorun ve Perspektifler*. Ed. Yılmaz Bulut. 232-256. Ankara: Kadim Yayınları, 2014.

Yiğit, Tuba Işık. "Almanya'da İslam Din Dersinin Gelişimi ve Müfredat Sorunu". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010): 299-314.

Zengin, Halise Kader. "Almanya'da İslam Din Öğretimi Modelleri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 49/2 (2008): 245-268.

Zentralrat der Muslime in Deutschland e.V. "Selbstdarstellung". Erişim: 3 Eylül 2015. <http://zentralrat.de/2594.php>.